Tomasz Herudziński[*], **Krzysztof Bondyra**[**]

Reindustrializacja – w kierunku nowej polityki przemysłowej UE

Wprowadzenie

Krytyka koncepcji społeczeństwa postindustrialnego najczęściej dotyczy nie tyle występowania i charakteru zmian, co skali przeobrażeń społeczeństwa. Innymi słowy tendencje przeobrażeń społecznych, o których mówią wyznawcy idei społeczeństwa postindustrialnego dostrzegane są również przez krytyków tej koncepcji. Zasadnicza różnica polega na uznaniu ich doniosłości – czy są one na tyle istotne, aby mówić o nowej formie organizacji życia społecznego, oraz trwałości – czy konstytutywne elementy społeczeństwa postindustrialnego można traktować jako elementy trwałe nowego porządku społecznego. Celem artykułu jest prezentacja i analiza niezwykle aktualnego i interesującego problemu dotyczącego reindustrializacji gospodarek krajów Unii Europejskiej.

Przejawy deindustrializacji

Społeczeństwo określane mianem społeczeństwa postindustrialnego czy poprzemysłowego miałoby zatem być społeczeństwem, którego głównym źródłem utrzymania jest wytwarzanie i przetwarzanie informacji. Tymczasem przeciwnicy takiego podejścia twierdzą, że brak jest wystarczających powodów do tego, aby wytwarzanie przedmiotów i produkcję przemysłową traktować jako drugoplanową. Zasadniczy wskaźnik, na jaki powołują się orędownicy nadejścia nowej formy społeczeństwa, czyli malejąca liczba osób zatrudnionych w sferze produkcji i rosnąca liczba osób za-

[*] Dr Tomasz Herudziński – asystent, Katedra Socjologii, Wydział Nauk Społecznych, SGGW w Warszawie.

[**] Dr Krzysztof Bondyra – adiunkt, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych, UAM w Poznaniu.

trudnionych w sferze usług, zdaje się o tyle niewystarczający, o ile świadczyć może o rosnących problemach konkurencyjności gospodarek społeczeństw, które określają się jako nowoczesne społeczeństwa postprzemysłowe. Najczęściej podawanymi przykładami są tu państwa i społeczeństwa, takie jak Niemcy czy Japonia, których gospodarki i bogactwa narodów nadal opierają się na produkcji i przemyśle. Dodatkowo podkreśla się nie tylko zmieniające się sposoby produkcji (decydujące o tym, że społeczeństwa przemysłowe, nie przestając być społeczeństwami przemysłowymi, zmieniają się pod względem jakościowym), ale przede wszystkim fakt, że nowoczesna produkcja przemysłowa nadal jest podstawowym źródłem bogactwa i decyduje o konkurencyjnej przewadze. Podnoszony przez zwolenników nadejścia nowego społeczeństwa poprzemysłowego fakt zmiany jakościowej produkcji polegającej na przejściu od jej charakteru masowego, nastawionego na anonimowego klienta, w kierunku produkcji, której celem jest zaspokojenie potrzeb klienta indywidualnego, przez krytyków traktowany jest jako broń obosieczna, ponieważ stwierdzają oni, że nie zmienia to zasadniczej i wiodącej roli procesów produkcji w funkcjonowaniu i rozwoju nowoczesnych społeczeństw.

Warto w tym miejscu powołać się na dwóch protagonistów koncepcji społeczeństwa poprzemysłowego. Pierwszym z nich jest postać francuskiego historyka i socjologa Alaina Touraine'a, założyciela Laboratoire de Sociologie Industrielle, badacza procesów społecznych świadczących o przejściu od społeczeństwa przemysłowego do poprzemysłowego (Touraine, 2010). Analiza ruchów robotniczych, w tym Solidarności (Touraine i in., 1989) pozwoliła mu na rozwinięcie koncepcji socjologii interwencjonistycznej. W jego podejściu o nowym porządku społecznym nie decyduje już wymiar ekonomiczny z walką klas, a wymiar kulturowy z decydującą rolą umiejętności pozyskiwania pozycji w obszarze mediów. Miano twórcy koncepcji społeczeństwa postprzemysłowego przysługuje w równej mierze amerykańskiemu socjologowi Danielowi Bellowi (Bell, 1975, 1973). Zmiany w organizacji produkcji, takie jak powstawanie wielkich ponadnarodowych korporacji czy wysoki poziom automatyzacji, który doprowadził do znacznego zmniejszenia zapotrzebowania na pracę ludzką i zatrudniania coraz większej liczby pracowników w sferze usług, były traktowane jako podstawowe wyznaczniki od społeczeństwa przemysłowego do poprzemysłowego (Reich, 1996). Procesy przejawiające się w malejącej roli czy wręcz zaniku tradycyjnych gałęzi przemysłu, głównie ciężkiego i górnictwa, szły w parze z odejściem od ekonomicznej racjonalizacji bazującej na efekcie wielkiej skali w kierunku wzrastającego znaczenia roli przemysłu wysokiej technologii i innowacji nie tylko w sprawach technologii, ale także w wymiarze organizacji produkcji i sprzedaży. Kolejnym istotnym czynnikiem był rozwój wielkich aglomeracji miejskich i związany z nimi rozwój kultury masowej.

Dodatkowo warto zauważyć, że procesy te, dostrzeżone w drugiej połowie XX wieku w krajach wysoko rozwiniętych technologicznie (głównie Europy Zachodniej, Stanów Zjednoczonych i Japonii) w Polsce rozpoczęły się po 1989 roku.

Procesy te zaobserwowane zostały również w kontekście akcesji Polski do Unii Europejskiej. „Zgodnie z raportem na temat europejskiej konkurencyjności z 2003 r. kraje CEE-10 mają przewagę w stosunku do UE-15 w gałęziach przemysłu wymagających dużych nakładów siły roboczej, zasobów i energii, a niekorzystne warunki konkurencji w gałęziach przemysłu, które wymagają przede wszystkim kapitału i technologii. Schemat ten prowadzi do komparatywnej przewagi krajów CEE-10 pod względem produktów podstawowych (wcześniejszych etapów produkcji) i konsumpcyjnych (końcowych etapów produkcji), a niekorzystnych warunków konkurencji pod względem półproduktów i dóbr kapitałowych" (*Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego…*, 2005). Ogólnie przyjmuje się, że mogą mieć one różne natężenie, w tym celu wprowadzono dwie zasadnicze kategorie dezindustrializacji, czyli przejścia do społeczeństwa przemysłowego w kierunku społeczeństwa poprzemysłowego (całkowitą i względną). Pierwsza z nich „oznacza spadek zatrudnienia, produkcji, rentowności i zasobów kapitałowych w przemyśle, jak również spadek eksportu towarów przemysłowych oraz powstanie utrzymującego się deficytu handlowego w tym sektorze". Druga, dezindustrializacja względna, „oznacza spadek udziału przemysłu w gospodarce; odzwierciedla ona proces zmian strukturalnych w zakresie związku pomiędzy wydajnością przemysłu a sektorem usług".

Od połowy XX wieku można zaobserwować spadek produkcji przemysłowej w krajach europejskich. Duża liczba zakładów produkcji przemysłowej, ze względu na wysokie koszty siły roboczej oraz negatywny wpływ na środowisko naturalne, została przeniesiona z Europy w inne, często znacznie oddalone, części świata.

W wyniku tego w Europie zaczęły dominować gospodarki z przeważającą rolą usług, co zdaniem krytyków zaistniałej sytuacji spowodowało spadek rozwoju gospodarczego, wzrost bezrobocia, przede wszystkim wśród ludzi młodych. W chwili obecnej, zarówno w krajach UE, jak i w Stanach Zjednoczonych mówi się o potrzebie reindustrializacji oraz o trzeciej rewolucji przemysłowej. Amerykański ekonomista Jeremy Rifkin (2011) wyodrębnił pięć zintegrowanych filarów, na których będzie wznosić się trzecia rewolucja przemysłowa:

- przestawienie się na odnawialne źródła energii,
- przekształcenie wielkich wytwórni energii w miejscowe mikroelektrownie, pracujące na źródłach odnawialnych,
- zastosowanie technologii okresowego gromadzenia energii opartych na wodorze w każdym budynku,
- użycie Internetu do budowy i zarządzania siatką wymiany energii (*energy -sharing intergrid*) – dzięki takiemu systemowi nadwyżki energii mogłyby zostać sprzedane innym użytkownikom sieci,
- transformacja transportu w kierunku zasilania ogniwami paliwowymi i prądem; energia niezbędna do zasilania takich pojazdów mogłaby być kupowana i sprzedawana w inteligentnej sieci wymiany energii.

Kryzys jako przyczynek do refleksji nad socjologią przemysłu

W roku 2008 rozpoczął się kryzys ekonomiczny w Europie. W związku z tym w kręgu zainteresowania Unii Europejskiej znalazła się produkcja przemysłowa, która do tej pory była odsunięta na nieco dalszy plan. Ma ona być motorem dla europejskich gospodarek i umożliwić poprzez zwiększenie produkcji przede wszystkim zrównoważony rozwój rozumiany jako zarówno zmniejszenie poziomu bezrobocia, jak i zwiększenie konkurencyjności dla unijnych produktów.

Analiza kryzysu finansowo-gospodarczego zaprzątająca naukowców i żywo obecna w debacie publicznej skłania do pytań o znaczenie przemysłu i sposoby jego analizy. Ponowne zainteresowanie przemysłem związane jest z tezą lokującą przyczynę aktualnego kryzysu[1] w marginalizacji procesów wytwórczych, a eksponowaniu jako zasadniczego czynnika rozwoju konsumpcji. Procesy o charakterze globalnym i regionalnym, które symbolizują takie zjawiska jak: przeniesienie produkcji ze Stanów Zjednoczonych do Chin i Azji Południowo-Wschodniej oraz deindustrializacja w niektórych krajach Europy Zachodniej, postrzegane są, jako determinanty kryzysu[2]. Dobra kondycja gospodarek państw, takich jak Niemcy, Szwecja czy Finlandia wiązana jest natomiast z dobrze funkcjonującym sektorem produkcji. W perspektywie kryzysu światowego wzrost znaczenia sfery usługowej, w szczególności sektora bankowego i jego późniejsze problemy, postrzegany jest jako nieproporcjonalny, a wręcz „oderwany" od sfery wytwórczości (Grabowski, Soroka, 2013: 87). Rozwój tej części gospodarki, najogólniej rzecz ujmując, chodzi tu o sferę odpowiedzialną za produkcję materialną, stanowić ma o sukcesie walki z kryzysem.

Wychodząc od realnej sytuacji kryzysu, warto zatem przyjrzeć się zagadnieniom związanym z przemysłem: zwrócić uwagę na istotę zjawiska (czym jest przemysł), przybliżyć stan przemysłu (jak wygląda aktualny potencjał przemysłowy kraju) oraz, przypominając historię i rodowód socjologii przemysłu, zastanowić się, czy istnieje potrzeba jej uprawiania, odnosząc się do istniejącego dorobku i tradycji.

---

[1] Mowa tu o kryzysie, który umownie datuje się na rok 2008, kiedy to dochodzi do ogłoszenia upadłości banku Lehman Brothers, jest to największa upadłość w historii USA. W jej ramach rząd przejmuje dwie olbrzymie instytucje poręczające kredyty hipoteczne Freddie Mac i Fannie Mae. Warto zauważyć, że kryzys ten rozpoczął się już w roku 2007, kiedy to w wyniku spadku cen nieruchomości banki podniosły oprocentowanie kredytów określanych jako *subprime*. Udzielano ich osobom o wątpliwych zdolnościach płatniczych, które w momencie wzrostu kosztów kredytu masowo przestają je spłacać – to jest moment określany jako „pęknięcie bańki spekulacyjnej" amerykańskiego rynku nieruchomości.

[2] Mówiąc o genezie kryzysu nie zapominamy oczywiście znaczeniu innych czynników, chociażby roli polityki państwa (zob. Taylor, 2011), koncentrujemy jedynie uwagę na kwestii produkcji przemysłowej.

Podstawy prawne polityki przemysłowej

Pierwsze regulacje dotyczące polityki przemysłowej znalazły się w Traktacie ustanawiającym Europejską Wspólnotę Węgla i Stali podpisanym 18 kwietnia 1951 roku, który wszedł w życie 25 lipca 1952 roku. Regulował on kwestie górnictwa i hutnictwa, gdyż po II wojnie światowej istniała potrzeba nadzorowania przemysłu ciężkiego w Niemczech. Szybko jednak okazało się, że nie tylko niemiecki przemysł należy poddać kontroli, gdyż francuskie dążenia do jego osłabienia, znajdujące swoje źródła jeszcze w rewolucji przemysłowej, stwarzały warunki do nadużyć. W związku z tym zdecydowano się na podpisanie powyższego dokumentu, ustanawiającego wspólny rynek regulujący wydobycie, produkcję i obrót węglem, stalą i żelazem. Artykuł 3g niniejszego dokumentu zawierał zapis, aby „popierać stały rozwój i modernizacje produkcji […]" (Traktat ustanawiający…, 1951).

Następnym dokumentem, w którym poruszona zostaje kwestia przemysłu, jest Jednolity Akt Europejski, którego art. 130f, pkt 1 brzmi: „Wspólnota ma na celu wzmacnianie bazy naukowej i technologicznej przemysłu Wspólnoty i sprzyjanie zwiększaniu jego międzynarodowej konkurencyjności (Jednolity Akt Europejski, 1986).

W traktacie z Maastricht (oficjalnie: Traktat o Unii Europejskiej) w art. 130, pkt 1 zostały przedstawione działania Wspólnoty i państw członkowskich umożliwiające zwiększenie konkurencyjności przemysłu poprzez:

„– przyspieszanie dostosowania przemysłu do zmian strukturalnych;
– wspieranie środowiska sprzyjającego inicjatywom i rozwojowi przedsiębiorstw w całej Wspólnocie, a zwłaszcza małych i średnich przedsiębiorstw;
– wspieranie środowiska sprzyjającego współpracy między przedsiębiorstwami;
– sprzyjanie lepszemu wykorzystaniu potencjału przemysłowego polityk innowacyjnych, badań i rozwoju technologicznego" (Traktat o Unii Europejskiej, 1992).

Ważnym dokumentem odnoszącym się do polityki przemysłowej Unii Europejskiej jest Europa 2020 – strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu z 2010 roku, który to dokument jest odpowiedzią na kryzys gospodarczy w Europie. Zdaniem twórców dokumentu wieloletnie wysiłki związane ze wzrostem gospodarczym zostały zaprzepaszczone, a produkcja przemysłowa spadła do poziomu z lat 90. (Europa 2020…, 2010: 6). Receptą na wyjście z kryzysu ma być realizacja 7 projektów przewodnich, dzięki którym unijna gospodarka ma możliwość odbudowy. Jednym z nich jest projekt „Polityka przemysłowa w erze globalizacji". Jego celem jest poprawa funkcjonowania przemysłu poprzez opracowanie horyzontalnej polityki rozwoju przemysłu, mającej na celu umacnianie jej efektywności i konkurencyjności w dobie globalizacji, zmodyfikowanie regulacji prawnych, aby ułatwić funkcjonowanie oraz dostęp do funduszy przedsiębiorcom, wspomaganie restrukturyzacji sektorów znajdujących się w trudnej sytuacji, zniwelowanie niekorzystnych warunków funkcjonowania małych i średnich przedsiębiorstw oraz zmodyfikowanie sieci transportowych. Ponadto na poziomie krajowym Komisja Europejska wymaga od państw członkowskich zwiększenia współpracy międzysek-

torowej w celu prowadzenia polityki zrównoważonego rozwoju i gospodarki opartej na wiedzy oraz poprawy jakości przepisów dotyczących prowadzenia działalności gospodarczej (Tamże: 20–21).

Obecnie zasadniczą podstawę prawną unijnej polityki przemysłowej stanowi artykuł 173 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) z 2012 roku, w którym zostały powtórzone wszystkie działania zawarte we wspomnianym wcześniej traktacie z Maastricht, ale warto jeszcze wspomnieć o kilku pozycjach, opublikowanych przez instytucje Unii Europejskiej, ponieważ liczba dokumentów dotyczących przemysłu wydanych w ostatnich pięciu latach świadczy o znaczeniu tej gałęzi gospodarki dla rozwoju całej Wspólnoty Europejskiej.

Jednym z nich jest Komunikat Komisji Europejskiej z dnia 28 października 2010 roku zatytułowany *Zintegrowana polityka przemysłowa w erze globalizacji. Konkurencyjność i zrównoważony rozwój na pierwszym planie*, z którego wynika, że należy w pierwszej kolejności dokonać przeglądu polityk przemysłowych poszczególnych państw członkowskich w celu lepszego skoordynowania prac nad stworzeniem jednej wspólnej polityki przemysłowej UE. Jest to konieczne dla poprawy konkurencyjności przemysłu europejskiego na tle innych gospodarek światowych przodujących w eksporcie wyrobów przemysłowych, takich jak Stany Zjednoczone, Chiny czy Japonia.

Zdaniem Komisji konieczne jest wprowadzenie systemu monitorowania prac tworzących korzystne warunki dla funkcjonowania produkcji przemysłowej i jej konkurencyjności w poszczególnych krajach. System ten miałby na celu kontrolowanie, czy państwa członkowskie tworzą odpowiednie regulacje prawne ułatwiające funkcjonowanie przedsiębiorstw, rozbudowują sieć transportową, a także dostosowują produkcję do standardów niskoemisyjności i racjonalnego gospodarowania zasobami (*Zintegrowana polityka przemysłowa…*, 2010).

Kolejnym z nich jest sprawozdanie Komisji Przemysłu, Badań Naukowych i Energii z dnia 3 lutego 2011 roku w sprawie polityki przemysłowej w dobie globalizacji, w którym potwierdzono, że dezindustrializacja Europy stała się faktem, a polityce przemysłowej poświęcono zbyt mało uwagi, zakładając, że rynek europejski najlepiej w tej materii wyreguluje się sam. Niestety obecnie widać, jak błędne było to założenie, gdyż produkty przemysłowe stanowią prawie trzy czwarte europejskiego eksportu, a w związku z tym ta gałąź gospodarki daje zatrudnienie jednej trzeciej obywateli Unii Europejskiej. Nie należało zatem pozostawiać tego obszaru bez odpowiedniej kontroli i zainteresowania (*Sprawozdanie w sprawie polityki…*, 2011).

W związku z powyższym sformułowano 15 czynników, których realizacja umożliwi odbudowę przemysłu w Europie:

1. Tworzenie łańcucha innowacji.
2. Bardziej wydajne wykorzystanie zasobów.
3. Przejrzyste cele dla produktów zgodnych z zasadami trwałego rozwoju.
4. Korzystanie z przetargów publicznych.

5. Zwiększenie produkcji tzw. czystej energii.
6. Przekonująca strategia w zakresie surowców.
7. Przekształcenia w handlu zmierzające do zapewnienia uczciwego współistnienia i zrównoważonej produkcji.
8. Nakreślenie obowiązkowej sektorowej polityki przemysłowej.
9. Zaangażowanie małych i średnich przedsiębiorstw.
10. Rozwijanie regionalnych obszarów działania.
11. Przewidywanie kierunków zmian w przemyśle.
12. Działania w zakresie restrukturyzacji.
13. Podniesienie kwalifikacji.
14. Zwiększenie udziału pracowników w procesie decyzyjnym.
15. Strategie długoterminowe (Tamże: 37–40).

Zdaniem Komisji najważniejsze jest współdziałanie wszystkich sektorów gospodarki, które w jakikolwiek sposób mają wpływ na przemysł, gdyż daje to największe prawdopodobieństwo powodzenia prowadzonych działań.

Ostatnim, który na pewno powinno się przytoczyć, jest Komunikat Komisji Europejskiej z dnia 10 października 2012 roku zatytułowany *Silniejszy przemysł europejski na rzecz wzrostu i ożywienia gospodarczego. Aktualizacja komunikatu w sprawie polityki przemysłowej*, w którym przedstawione są 4 filary wzmocnionej polityki przemysłowej:

1. Inwestowanie w innowacje.
2. Poprawa warunków rynkowych.
3. Poprawa dostępu do rynków kapitałowych poprzez z jednej strony wykorzystanie środków publicznych, a z drugiej strony ułatwienie finansowania przez prywatny kapitał wydatków związanych z inwestycjami w innowacje.
4. Lepsze wykorzystanie kapitału ludzkiego i umiejętności, czyli budowanie gospodarki opartej na wiedzy.

„W niniejszym komunikacie proponuje się partnerstwo między UE, jej państwami członkowskimi i przemysłem, by zdecydowanie przyspieszyć inwestycje w nowe technologie i stworzyć dla Europy przewagę konkurencyjną w nowej rewolucji przemysłowej" (*Silniejszy przemysł europejski…*, 2012: 3–4).

Zanim w 2008 roku rozpoczął się kryzys gospodarczy, który dotknął także państwa UE, regulacje dotyczące polityki przemysłowej nie znajdowały się w kręgu zasadniczych zainteresowań instytucji unijnych. Jednakże problemy finansowe wielu gospodarek europejskich obnażyły pewne zaniedbania w tym zakresie oraz zmusiły polityków europejskich do zastanowienia się nad tym, co stanowiło bazę dla sukcesu gospodarczego w Europie. Stwierdzono, że u podstaw potęgi finansowej Europy leżał przemysł i to on był motorem rozwoju i wzrostu gospodarczego Starego Kontynentu. Zastój gospodarczy i zbytnie skupienie uwagi na usługach spowodowały, że gospodarkom takich państw, jak Stany Zjednoczone czy Chiny udało się stworzyć konkurencyjnie silną produkcję przemysłową zagrażającą interesom państw człon-

kowskich UE. W związku z tym konieczne stało się szybkie podjęcie skoordynowanych działań mających na celu reindustrializację Europy.

Podsumowanie

Przemysł w ramach nowej wizji rozwoju gospodarczego określanej wprost jako reindustrializacja Europy zdaje się odzyskiwać ważną pozycję. Jednocześnie nie ma wątpliwości, że przemysł uległ istotnym przeobrażeniom dotyczącym w równej mierze aspektu technicznego, organizacyjnego, jak i społecznego. Pojawia się nie tylko wizja nowego przemysłu, ale także nowej roli, jaką ma on odgrywać w wyłaniającym się nowym porządku kapitalistycznym. Kryzys finansowy może być traktowany jako hasło sygnalizujące wyłanianie się nowego porządku związanego z osiągnięciami technologicznymi, ale posiadającymi daleko idące konsekwencje natury społecznej i politycznej. Zmianie ulega nie tylko sposób funkcjonowania przedsiębiorstw, ale także rola państw narodowych i układu sił politycznych w perspektywie światowej. W tej sytuacji wręcz jaskrawym zaniedbaniem wydaje się blisko półwieczne przesunięcie tematyki przemysłu na boczny tor głównego nurtu rozważań prowadzonych w obszarze nauk społecznych. W szczególności analiza nowoczesnych społeczeństw, będąca sednem refleksji socjologicznej, powinna skoncentrować swą uwagę na zagadnieniach związanych z przemysłem. Socjolog, którego zasadniczym celem powinno być zrozumienie mechanizmów funkcjonowania społeczeństwa, zwłaszcza społeczeństwa własnego, tego, w którym sam funkcjonuje, nie powinien zatem obojętnie przejść obok dorobku polskiej socjologii przemysłu. Z perspektywy czasu i uwzględniwszy odmienne uwarunkowania społeczeństwa PRL-u oraz III RP należy na nowo podjąć refleksję nad rolą przemysłu dla funkcjonowania społeczno-gospodarczego.

Summary

Reindustrialization – towards a new EU industrial policy

Article relates to the role of industry in the new vision for economic development referred to simply as reindustrialization Europe, which it seems to regain an important position. Today there is not only a vision of a new industry, but also the new role that he has to play in the emerging new order of capitalism. In this situation, according to the authors of the article, even gross negligence seems to be close to half a century of shifting industry issues sidelined the mainstream considerations leading in the field of social sciences.

Keywords: reindustrialization, industry, economic development

Słowa kluczowe: reindustrializacja, przemysł, rozwój gospodarczy

Bibliografia

Bell D. (1973), *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York.

Bell D. (1975), *Nadejście społeczeństwa postindustrialnego. Próba prognozowania społecznego*, IBWPK, Warszawa

Europa 2020 – strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu (2010), http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf, dostęp: 9.11.2013.

Grabowski R., Soroka P. (2013), *Straty w potencjale przemysłu po 1989 roku i potrzeba reindustrializacji*, „Rzeczy wspólne", nr 3.

Jednolity Akt Europejski (1986), http://polskawue.gov.pl/files/polska_w_ue/prawo/traktaty/JAE.pdf, dostęp: 9.11.2013.

Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie zakresu i skutków delokalizacji przedsiębiorstw (opinia z inicjatywy własnej) (2005), Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny, CCMI/014, Delokalizacja Przedsiębiorstw, Bruksela 14.07.2005, http://web.archive.org/web/20080228141904/http://www.ine-isd.org.pl/ekes/opinia21.htm, dostęp: 17.05.2014.

Reich R. (1996), *Praca narodów. Przygotowanie się do kapitalizmu XXI wieku,* Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

Rifkin J. (2011), *Third Industrial Revolution: How Lateral Power is Transforming Energy, the Economy, and the World*, Palgrave Macmillan, New York.

Silniejszy przemysł europejski na rzecz wzrostu i ożywienia gospodarczego. Aktualizacja komunikatu w sprawie polityki przemysłowej (2012), Komisja Europejska, Bruksela 10.10.2012, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0582:FIN:PL:PDF, dostęp: 9.11.2013.

Sprawozdanie w sprawie polityki przemysłowej w dobie globalizacji (2011), Komisja Przemysłu, Badań Naukowych i Energii, Parlament Europejski 3.02.2011, http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A7-2011-0022&language=PL, dostęp:10.11.2013.

Taylor J. B. (2011), *Zrozumieć kryzys finansowy. Przyczyny, skutki, interpretacje*, PWN, Warszawa.

Touraine A. (2010), *Samotworzenie się społeczeństwa*, Zakład Wydawniczy „Nomos", Kraków.

Touraine A., Strzelecki J., Wieviorka M., Dubet F. (1989), *Solidarność. Analiza ruchu społecznego 1980–1981*, Wydawnictwo Europejskie Centrum Solidarności, Warszawa.

Traktat o Unii Europejskiej (1992), http://www.wos.net.pl/materialy/traktat_z_maastricht.pdf, dostęp: 9.11.2013.

Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Węgla i Stali (1951), http://polskawue.gov.pl/files/polska_w_ue/prawo/traktaty/Traktat_EWWiS.pdf, dostęp: 9.11.2013.

Zintegrowana polityka przemysłowa w erze globalizacji. Konkurencyjność i zrównoważony rozwój na pierwszym planie (2010), Komunikat Komisji Europejskiej, http://www.mg.gov.pl/files/upload/8418/Polityka%20przemyslowa.pdf, dostęp: 11.11.2013.